

његу побјегли као издајници и непријатељи. С њемачким групама су стигли Љотићевци и недићевци, а иза њих и четници Косте Пећанца и легализовани четнички одреди Драже Михаиловића-стигли су да помогну у ликвидацији оних који су се борили против Нијемаца и издајника или помагали ту борбу. Одмах је организована хајка, прави лов на партизанске борце, њихове породице и симпатизере. Четници су свуда формирали пријеке судове, који су одмах саслушавали, судили и извршавали пресуде. Аједине пресуде су биле - батинање до смрти, смрт или предаја њемачкој војсци.³⁵³

је почињало и завршавало се с митраљеским рафалима. Већ други дан послје заузимања Ужица у Крчагову је стријељана једна већа група ухваћених партизана. Три дана касније непријатељ је стријељао Душана Вишића, који је при покушају минирања пута на Златибору био рањен од авионске бомбе и касније ухваћен. Након мучења, пошто им ништа није хтио рећи, стријељали су га. Нијемци су се светили и мртвим партизанима. Тако су десетак дана послје реокупације Ужица, када је у селу Буару погинуо Вукола Дабић, донијели у Ужице његово тијело, а с Кадињаче и тијело друга Јерковића, које су тамо ископали, те их обојица оставили на Доварју, не допуштајући народу да их сахрани.

Око 500 ухваћених младића и дјевојака, међу којима су били заробљени партизани, чланови њихових породица, сарадници народноослободилачког покрета и други, на дан 26. децембра отјерано је у Београд, на Бањицу, гдје

³⁵³ Тих дана је много бораца Ужичког одреда непријатељ заробио и добар дио њих поубијао. Утврђено је да су ухваћени па стријељани борци: Тагомир Митровић, замјеник командира партизанске страже у Пониковици, електричар у ткачкој радници у Ужицу, родом из Пониковице; Љубомир Вермезовић, земљорадник из Трипкове, на Златибору; Ратко Стојановић, трговачки помоћник из Трипкове; Боривоје Марковић, трговачки помоћник из Ужица; Иван Пожалић, Милић Ајдачић, радник, рођен у Лиси, код Ивањице; Нада Луковић, учитељица из Крагујевца; Станка Павловић Наша, радница из Рудног, код Ушћа; Косара Паџић Комитарка, домаћица из Ивањице; Миодраг Бурчић, земљорадник из Глеђице, код Ивањице, члан КПЈ; Паун Богичевић, опанчар из Врана, код Ариља; Љубомир Стојић, трговац из Ариља, члан КПЈ; Константин Марковић, земљорадник из Бјелуше, код Ариља; Радивоје Мирковић, земљорадник из Бјелуше, код Ариља; Крсман Живановић, радник из Вигошта, код Ариља; Милојко Жунић, радник из Вигошта, код Ариља; Алекса Јаковљевић, земљорадник из Вигошта, код Ариља; Милинко Јаковљевић, командир чете у Ариљском батаљону, трговачки помоћник из Вигошта, код Ариља; Љубиша Каравидић, земљорадник из Врана, код Ариља; Обрад Доловић, командир вода у Ариљском батаљону, радник из Грдовића, код Ариља, члан КПЈ; Рађен Филиповић, командир чете у Ариљском батаљону, радник из Милићевог Села, код Пожеге.

Похватани су и постријељани и ови борци Ужичког одреда: Драгољуб Каљевић, земљорадник, граничар, Мирко Каљевић, радник, Георгије Михаиловић Борђе, земљорадник, Сретен Ненадић, земљорадник, Слободан Пантовић, трговачки помоћник, - сви из Гривске, код Ариља; Велимир Јешић, столар из Годовика, код Пожеге; Јанко Међедовић, земљорадник из Годовика; Бурђе Поповић, земљорадник, командир чете у Ариљском батаљону, рођен у Погледу, код Ариља; Војислав Ворђевић Војо, радник, рођен у Великом Бечкерку (сада Зрењанин), члан СКОЈ-а; Пајко Антовић, радник, секретар Среског комитета КПЈ у Ариљу; Саво Борђевић, радник, Милосав Крчић, земљорадник, члан КПЈ, Миодраг Павловић Драган, земљорадник, Љубинко Поповић, земљорадник, Јанко Савовић, општински деловођа, Паун Савовић, земљорадник, Радомир Савовић Рале, путар, - сви из Радобуђе, код Ариља; Блажмир Марковић, земљорадник, Војислав Марковић, земљорадник, Матија Секулић, земљорадник, - сви из Чичкове (сада Радошево), код Ариља.

Међу првима који су тада стријељани у Бајиној Башти били су борци Рачанског батаљона: Миодраг Нинчић Мијо, радник, Драгољуб Бешлић Шабан, командир чете, трговачки помоћник, и Аљо Акановић - сви из Бајине Баште. Приликом стријељања злочинцима је дириговао Милоје Рајаковић, бивши сенатор. Он је одређивао ко ће бити ухапшен, ко премлаћен, ко осуђен и одведен у логор и стријељан.

су неки стријељани, а други су касније изгубили живот у концентрационим логорима широм Европе. Само у логоре у Норвешкој су из ужичког краја интернирана 124 борци Ужичког одреда и 8 сарадника, од чега 49 радника, 46 земљорадника, 16 студената, 3 професора, 10 занатлија и 8 службеника. Међу њима је било 17 чланова КПЈ, 2 кандидата за члана КПЈ и 40 чланова СКОЈ-а. Од 132 припадника Ужичког партизанског одреда и народноослободилачког покрета у ужичком крају 1941. који су интернирани у Норвешку, у тамошњим логорима је погинуло 75. Нијемци су извршили нечувене злочине над нашим рањеницима, али се на томе нису задржали већ су се светили и над женама и дјецом.

Њемачки генерал Беме и »српски« генерал Недић наређивали су, сваки својим снагама, да не смију имати никакве сентименталности према онима који су били активни у оружаном устанку, па чак ни према онима на које се сумња да су у устанку учествовали или га ма чим помагали. Тако су извршена и одговарајућа организациона устројства њемачких јединица. Сваком пјешадијском пуку је била одређена посебна област у којој је за мир и ред био одговоран сам командант пука; њему су били потчињени сви органи команде, установе, сопствене и колаборационистичке јединице. А командант Југоистока је опомињао: »Не заносити се осјећањима, боље је да 50 невиних грађана буде ликвидирано него да погине један њемачки војник.«³⁵⁴

Шта су све њемачки генерали спремали да предузму, види се из дијела извјештаја војног заповједника у Србији од 5. децембра 1941:

»Намјерава се да се током зиме преко специјалних команди, уз садејство трупа, изврши провјеравање цјелокупног становништва у предјелима устанка. Биће стријељан сваки онај за кога се непобитно утврди да је учествовао у устанку. Још се проучава питање исељавања жена и дјеце устаника, као и осталих непоузданих елемената.

Изгледа да није цјелисходно да ови људи остану у Србији јужно од Дунава«.³⁵⁵

И доиста, становништво на територији Србије, а поготову оно у ужичком крају, јер је ту оружани устанак био већих размјера, било је изложено мјерама бруталне одмазде.

Масовно стијељање припадника Ужичког партизанског одреда које је непријатељ заробио у току ових операција и непосредно послје њих извршено је у ужичком затвору децембра 1941. године. Утврђено је да су тада стријељани: Душан Вишић, студент, члан КПЈ, један од организатора оружаног устанка у ужичком крају, политички комесар 1. рачанске чете; Осман Гегић, радник из Међеђе, у Босни; Борђе Броћић, командир чете у Ариљском батаљону, бојација из Гуче; Петар Василић, командир вода у Ариљском батаљону, бравар из Ариља; Војо Гавровић, адвокат из Чачка; Вукашин Краковић, радник из Ариља; Симеун Пајевић, шофер из Брекова, код Ариља; Добривоје Радовић, радник из Вигошта, код Ариља; Младен Радовић, радник из Ариља; Бошко Спасојевић, ученик из Чајетине; Миливоје Стојадиновић, воскар из Радобуђе, код Ариља; Драгомир Требињац Араган, радник из Ариља; Миодраг Васнлић, земљорадник, Радојко Василић, земљорадник, Станимир Гдишић, земљорадник, Добросав Борђевић, земљорадник, Божо Жунић, трговачки помоћник, Миливоје Жунић, земљорадник, Миленко Јаковљевић, земљорадник, замјеник командира чете у Ариљском батаљону, Мидомир Јаковљевић, земљорадник, Миљко Јаковљевић, земљорадник, Јован Јевтовић, ковач, Срећко Марковић, земљорадник, Миливоје Милошевић, радник, Милун Милошевић, земљорадник, - сви из Вигошта, код Ариља; Милојко Гајовић, земљорадник из Врана, код Ариља; Жарко Марковић, земљорадник из Врана; Видоје Буковић, земљорадник, Војислав Буковић, радник, Милорад Јевтовић Миле, земљорадник, члан Среског комитета КПЈ за срез ариљски; Мнхаило Савовић, земљорадник, - сви из Погледи, код Ариља, и Јанко Драшковић, земљорадник из Северова, код Ариља.

³⁵⁴ Архив ВИИ. микрофилм Минхен Н-3, снимак 319-20.

³⁵⁵ *Зборник НОР-а*, том I, стр. 624.

Нијемци су на подручју ужичког краја, уосталом као и током своје прве владавине до 24. септембра, наставили с масовним убиствима. Из њихових докумената се види да су стријељали и повјешали у Ужицу и околини, или ухватили и послали на Бањицу, 1.134 особе. Уз то је спаљено око 35 кућа на Кадињачи и у селу Дрежнику.³⁵⁶ Са подручја бившег среза рачанског стријељано је или поклано 248 људи, а у интернацији су умрле 43 особе. У Ивањици је ухапшено преко 70 особа, а од њих је 20 стријељано ноћу између 15. и 16. децембра у Радуловића пољу. У селу Табановићима 8. децембра је ухађено и стријељано 6 особа, а у селу Здравчићима 11. децембра 4 особе. У Пожеги је 13, 16. и 22. децембра стријељано око 40 људи, од којих су 17 били борци Ариљског партизанског батаљона. У Ариљу је 20. децембра стријељано 8 особа, а дан раније 3 особе; у селу Крушчици 21. децембра стријељано је 19 људи, у селу Гривској 24. децембра 9, а у селу Чичкови (сада Радошеву) 25. децембра 11 људи. И у другим мјестима широм ужичког краја удружени непријатељ је извршио масовна стријељања заробљених бораца Ужичког партизанског одреда и других особа.

Документи који о томе свједоче обухватају само период до краја децембра 1941. године. Колики су злочини почињени касније, током слиједећих година ослободилачког рата, није нам познато. Исто тако није нам сада могуће да утврдимо тачан број погинулих у свим борбама око Ужица и у одбрани слободне територије 1941. године.

УЛОГА УЖИЧКОГ ОДРЕДА У БОРБАМА 1941. ГОДИНЕ

УПОРЕАО с ослободилачким ратом и револуцијом које су водили народи и нардности Југославије настала је и развијала се концепција општеног одбрамбеног рата, чији је творац у домену идеологије и политике вођења рата, као и у домену стратегије и тактике оружане борбе, друг Тито; он је ту концепцију створио и као идеологију и као конкретну замисао о вођењу рата у сфери идејно-политичке и оружане борбе у тадашњим условима. Међутим, треба истаћи и то да идејне и политичке зачетке концепције општеног одбрамбеног рата налазимо у програмима Комунистичке партије прије рата, односно од доласка друга Тита на њено чело.

Стратегија и тактика нашег ослободилачког рата не само што су положиле испит на југословенском ратишту, у борби против неупоредиво надмоћнијег непријатеља, већ су се показале знатно животијим, виталнијим и непобједивим у судару с огромном ратном техником. Однос снага на нашем ратишту, бројни и технички, био је све вријеме рата на страни непријатеља, а ипак је тај непријатељ био тучен. Та и таква стратегија ослободилачког рата, разумије се, у квалитативно новим условима, налази се у доктрини општеног одбрамбеног рата - рата који би наша земља водила уколико би јој он био наметнут.

Ужички партизански одред је одиграо значајну улогу у спровођењу дате директиве врховног команданта друга Тита приликом стварања слободне територије. У тој нашој првој великој офанзивној операцији, Одред је успио да за неких двадесет дана од пријема наређења ослободи цијелу територију ужичког округа, која је износила 4.339 квадратних километара и на којој је тада живјело 173.000 становника. Та територија, заједно с подруч-

³⁵⁶ Архив ВИИ, кут. 5а, бр. рег. 13/18.

јима која су ослободили сусједни партизански одреди, била је прва већа слободна територија и једина у то доба у окупираној Европи, усред тзв. њемачке тврђаве. Код нас је та слободна територија позната под именом »Ужичка република«. Њен идејни и војни творац био је генерални секретар КПЈ и врховни командант НОП одреда друг Тито.

Самим својим постојањем, та оаза слободе је наговјештавала да фашистичка ратна машина није неуништива. Слободна територија у Србији, у Југославији, указивала је на слабости њемачке војне силе и на могућност успјешне ослободилачке борбе потчињених али непокорених народа против знатно надмоћнијег непријатеља. Потврдила је да је народ који је спреман да се бори и гине за своју слободу јачи од нападача, без обзира на стратегијско-политичку важност подручја на којем живи (за Нијемце је нпр. тада Србија била у том погледу врло значајна). Подизала је морал и свијест слободољубивих народа Европе, и то у вријеме када су и морал и свијест код многих били пољуљани и поколебани. Зато су Хитлер и његови генерали предузели све што су могли да што прије поново окупирају слободну територију у Србији.

Хитлерова ратна машина је у тим првим ратним данима била навикла да само слави побједу. Ипак, овдје на Балкану, у овој малој земљи, морала је да, можда први пут откако је отпочела рат, осјети и горчину пораза. Нијемци су били приморани да одступају из Крупња, Ужица, Чачка, Горњег Милановца и других градова. Штавише, при том су они у Пожеги тражили од партизана да их без борбе пропусте ка Чачку, а понудили су, као противуслугу, да оставе сва тешка оруђа, док би са собом понијели само лично наоружање.

Касније, последице стварања слободне територије, улога Ужичког партизанског одреда у разбијању четника Драже Михаиловића била је такође велика. Одред је успио да у неколико врло тешких борби разбије велике четничке групадије које су нападале на слободну територију и сам град Ужице, гдје је било сједиште Врховног штаба и Централног комитета КПЈ. Четници су у тим борбама били и војно и политички потучени.

Успјешним борбама у првим данима оружаног устанка, Ужички партизански одред, заједно са сусједним одредима, створио је слободну територију са које је друг Тито, у почетку наше револуције, руководио оружаном борбом народа и народности Југославије.

Тако су на овој слободној територији, први пут у историји наших народа и народности, изабрани народноослободилачки одбори као органи нове, народне, револуционарне власти који су се и у пракси афирмисали.

Слободна територија је била школа како за органе народне власти у спровођењу воље народа, тако и старјешинском и борачком саставу партизанских јединица у вођењу борбе против непријатеља у разноврсним условима. То им је касније и те како добро послужило у борбама које су водили у саставу пролетерских и ударних бригада широм наше земље. Све већи замах оружаног устанка приморао је Нијемце да са других ратишта и фронта довлаче снаге да би поново успоставили своју окупаторску власт на овом, за њих врло важном, стратегијско-привредном подручју, чиме су народи и народности ове мале земље дали свој допринос и помогли напредним снагама у свијету које су се бориле против фашизма.

Да би спријечили ширење оружаног устанка и заузели слободну територију, Нијемци су морали да организују велику противофанзиву. Подухват

им није успио. Захваљујући правилном командовању друга Тита, наше јединице су продужиле борбу на новим подручјима.

Зашто је друг Тито одабрао баш ужички крај за нашу прву слободну територију, види се из једног његовог послератног чланка у којем каже:

»Студирао сам гдје ћемо усмјерити нашу основну офанзиву. Разгледајући конфигурацију терена Србије, видио сам да је за нас најподеснији правац западне Србије, за организацију наших борбених снага, за организацију наших партизанских редова, и за стварање извјесне слободне територије. До душе, ми из почетка нисмо вјеровали да ћемо тако брзо створити велику слободну територију.

Ја сам тај правац одредио прво зато што је то брдски терен и шума, а друго што је ту борбен елеменат и што је било познато да су у том крају л>уди који су сваком окупатору дали јак отпор«.357

Са те територије је друг Тито могао најподесније утицати на развој народноослободилачке борбе не само у Србији већ и у Санцаку, Црној Гори, Босни, а преко њих и у осталим крајевима југословенског ратишта.

На примјеру устанка 1941. године и Ужичке републике показало се да примјена концепције наоуражаног народа у нашем ослободилачком рату не би била могућна без ангажовања народа у том рату, без стварне водеће улоге радничке класе у њему, без стваралаштва народа и радничке класе, без њиховог револуционарног полета, без револуционарног, пролетерског демократизма, из којег једино и може израсти ратно, одбрамбено стваралаштво, самоиницијатива народа у организовању и самоорганизовању за борбу против непријатеља. Концепција општенародне одбране у ослободилачком рату била би немогућна, била би пука илузија и само лијепа жеља без иницијативе народних маса, без свјесног револуционарног ангажовања радничке класе наше земље, народа и народности Југославије. Они су, под Титовим руководством и руководством КПЈ, остварили оно што је многим у свијету изгледало немогуће: успоставили су нову, револуционарну власт, створили сопствене оружане снаге, одијели побједу над савремено опремљеним и суровим непријатељем. Тито је надахнуо и организовао ту историјску иницијативу маса, претворио је у материјалну силу коју ништа није могло савладати.

Тито је креатор концепције ослободилачког рата и револуционарне борбе у Југославији као рата народа и радничке класе за национално и социјално ослобођење земље. Суштински поимајући Марксову и Лењинову мисао о наоружаном народу и примјењујући је стваралачки на тадашње југословенске прилике, Тито је заиста генијално, ненадмашно сагледао стварни однос снага у Југославији и свијету, тенденције и правце кретања тог односа снага, и на основи тога дефинисао задатке Партије у вођењу и организовању рата против окупатора и домаће контрареволуције. У суштини, он је сагледао друштвену чињеницу да је побједа у рату могућна једино ако су у том рату радничка класа и народ непосредно и масовно ангажовани, ако рат постане њихова сопствена ствар, њихов највиши интерес.

О значају Ужичке републике друг Тито најсажетије каже:

- »Све оно што се у Ужицу одиграло имало је далекосежни значај за читаву нашу земљу. Ужице и читаву ту слободну територију звали су 'Ужичка република'. Ја сматрам да то није без разлога. Све је то било тачно. Јер, за-

³⁵⁷ Јосип Броз Тито, *Први дани устанка, Борба од 29. новембра 1959.*

иста, ту су народна власт и револуционарна војска расле, ту су партизански одреди били не обична група партизана, него лијепо војнички обучени батаљони, чете и водови«. ³⁵⁸

»Одавде је потекла она велика идеја да се у току народноослободилачког рата ствара и нова, народна власт. Овдје су били створени и први народноослободилачки одбори«. ³⁵⁹

Драгоцјену помоћ и подршку Ужичком партизанском одреду и народноослободилачким одборима у том крају, посебно у Ужицу, давали су лично другови Тито и Кардељ и други чланови Политбироа Централног комитета КПЈ и Врховног штаба. Из тог, неоспорно интензивног и широко заснованог рада извлечена су прва искуства и поуке за организацију и рад партизанских јединица и органа нове, народне власти у другим дијеловима Југославије, о чему друг Кардељ каже:

»... одлуке народноослободилачког одбора у Ужицу такође су разматране и усаглашаване у ЦК и после тога слате у друге крајеве Југославије да би послужиле као основа за изграђивање метода рада и организације нове, народне власти«. Друг Кардељ, такође, каже: »Може се рећи да је у Ужицу тада била постављена принципијелна, а и конкретна основа за изградњу целокупног нашег будућег политичког система«. ³⁶⁰ »У ствари, језгро и зачетак свега што смо развили и што данас даље развијамо системом самоуправљања и на њему заснованом делегатском систему, налази се у народноослободилачким одборима. Ти одбори су клица нашег садашњег делегатског система. Јер на бази тих народноослободилачких одбора ... развио се касније цео систем нове власти у Југославији«. ³⁶¹

стварање и развој наше оружане силе, друг Едвард Кардељ је у већ поменутом разговору с делегацијом општине Титово Ужице у Љубљани 14. новембра 1978. године рекао и ово: »... развили су се први, јаки и добро организовани партизански одреди, и та чињеница, између осталих, утицала је на то да се у другу Титу рађала за време Ужичке републике и након ње његова идеја о преласку са партизанског ратовања на стварање Народноослободилачке војске, регуларне војске, а да се задрже при томе партизанске јединице као револуционарни народни инструмент, као онај облик преко кога је народ улазио у револуцију, у борбу«.

Друг Тито је увијек високо цијенио допринос народа овога краја, тиме и Ужичког партизанског одреда као дијела тог народа, у стварању слободне територије и истицао значај те територије за даље вођење ослободилачког рата и социјалистичке револуције. Он је то често наглашавао у својим говорима и написима и у току рата и после рата. Поводом десетогодишњице наше армије врховни командант друг Тито, је сем осталог, рекао:

»... извојевана слободна територија у западној Србији имала је огроман значај и у војном и у моралном погледу за читаву Југославију. Ту се почела рађати наша народна армија, ту се родила наша народна власт. Али се на тој територији још 1941. одиграо и главни и рјешавајући сукоб између оружа-

³⁵⁸ Исто.

³⁵⁹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, кн. XV, Напријед, Загреб, 1962, стр. 45.

³⁶⁰ Сећања друга Едварда Кардеља на 1941. годину у Ужицу, *Вести* А 24. септембра 1956.

³⁶¹ *Интервју друга Едварда Кардеља, Борба* од 28, 29. и 30. новембра 1976.

них револуционарних снага народа и оружаних реакционарних снага монархије и бивше владајуће класе. Преко Драже Михаиловића, тада пуковника старе југословенске војске и команданта четника, а касније генерала, дефинитивно се још једанпут демаскирала бивша владајућа класа». ³

И даље, сјећајући се свега оног што се тих дана одиграло у Ужицу, друг Тито каже:

»Ужице је имало огроман значај за вођење борбе у читавој земљи, јер је то била општепозната ствар, то је уливало морал људима. Штавише, и у крајевима гдје ничег није било могло се створити. Људи су почели добијати вјеру да су се послје оног краха старе Југославије ипак нашле снаге које су биле дотле латентне, а које брзо расту. То је имало огроман значај. Још и данас људи не могу довољно оцијенити огроман значај баш тог ужичког периода 1941. године». ³⁶³

Такву улогу и значај једне слободне територије, једног краја и једног града - Ужичке републике и Ужица, а тиме и Ужичког партизанског одреда - у борби народа за слободу у окупираној Европи, у оно бурно вријеме велике војне надмоћности на изглед непобједивих сила Осовине, могао је да замисли, сагледа и да им одреди вриједност само велики ум војне и политичке стратегије као што је друг Тито.

Јосип Броз ТИТО, *Реферат поводом десетогодишњице Југословенске народне армије*, Војно-политички гласник, 1951, бр. 6, стр. 9.

³ Јосип Броз Тито, *Први дани устанка, Борба од 29. новембра 1959.*